

Ontwaken tot en geloven in een alternatieve waarheid

Een verkenning van de impact van ontwaken tot en
geloven in complottheorieën op sociale identiteit en
verhoudingen

Nick Kluyskens – 738043
Masterscriptie

Woordenaantal: 9993

Begeleider: Freek de Haan

Polarisatie, Democratie en Samenleving - Erasmus Universiteit

Dankwoord

De totstandkoming van deze scriptie was niet mogelijk geweest zonder de hulp van een aantal mensen, die ik graag bij deze wil bedanken. Allereerst dank aan mijn begeleider Freek de Haan, voor het sparren en de minimale doch treffende feedbackkrabbels. Ten tweede wil ik alle respondenten bedanken, die zich open hebben opgesteld en mij het vertrouwen hebben gegeven om hun verhalen aan te horen. Ik waardeer jullie vastberadenheid in jullie zoektochten naar wat waarheid is. Ik hoop dat ik ook wat van jullie onuitputtelijke nieuwsgierigheid heb overgenomen. Ten derde wil ik mijn eeuwig geduldige huisgenoot Pelle bedanken, bij wie ik, veelal ongevraagd, heb kunnen ventileren wanneer de motivatie zoek was. Ook speciale dank aan mijn goede vriendin Tanne, die een sleutelrol heeft gespeeld in het vinden van behulpzame mensen. Tot slot wil ik mijn altijd lieve en eigenzinnige ouders bedanken. Voor alles eigenlijk.

Abstract

Sinds de coronapandemie is er een groeiende groep mensen die de dominante lezingen over wat waarheid is in twijfel trekt en alternatieve waarheden is gaan omarmen. Deze waarheden worden ook wel, en voornamelijk, complottheorieën genoemd. Deze scriptie onderzoekt wat deze ‘ontwaking’, de realisatie dat oude overtuigingen niet langer stand houden, tot alternatieve waarheden betekent voor de sociale identiteit van deze mensen, en wat het betekent voor de sociale verhoudingen binnen hun omgeving. Uit het onderzoek blijkt de coronaperiode een belangrijke context is gebleken waarin processen van ontwaken zijn begonnen. In deze processen vindt er een sociale heroriëntatie plaats, doordat de nieuwe identificatie, als ‘wakker’, men losmaakt van de meerderheid. Dit gaat gepaard met verschillende vormen van activisme, veelal in het kader van bewustwording. Ook blijkt ontwaken een sterk relationeel proces te zijn, waarbij nieuwe contacten ontstaan, blijvend en tijdelijk, en waarin bestaande verhoudingen opgeschud worden en onder spanning komen te staan. Na verloop van tijd kan het activisme ook weer afnemen, door sociale weerstand, morele afwegingen en uit conflict vermijdende motivaties. Zo blijven relaties behouden, maar veranderen ze van karakter. Dit laat de onlosmakelijke verbinding tussen gedrag en identiteit zien, wat een continu veranderlijk proces is (Jenkins, 2014). Zo draagt deze scriptie bij aan een genuanceerder begrip van complotdenken, in een tijd waarin het maatschappelijke debat sterk gepolariseerd is. Het laat zien dat alternatieve waarheden begrepen kunnen worden als sociale praktijken die niet alleen cognitieve effecten produceren, maar die allerlei geleefde effecten op het gebied van gedrag, identiteit en sociaal bestaan veroorzaken. Door deze sociale dimensies centraal te stellen, biedt dit onderzoek een ander geluid dan de benaderingen die complotdenken voornamelijk psychologisch benaderen.

Sleutelwoorden

Alternatieve waarheden, complottheorieën, ontwaken, sociale identiteit, sociale verhoudingen

Inleiding

Complottheorieën vormden een noemenswaardige reden voor het gebrek aan steun voor de maatregelen tijdens de coronapandemie. Van Gool en Van de Ven (2020) schrijven dat er naast de pandemie tevens een zogenaamde ‘infodemie’ uitbrak, waarin vaccinaties, 5G, Bill Gates, en nationale en internationale instituties in twijfel werden getrokken. Dit luidde een gestage toename aan complotdenkers in. Deze toename kan begrepen worden binnen een bredere context van toenemende polarisatie, waarin niet alleen het politieke en publieke debat is verhard en vertrouwen in overheid daalt, maar waarin mensen het niet langer eens zijn over wat objectieve, feitelijke waarheid en werkelijkheid is (Rekker & Harteveld, 2022).

Mensen die - door corona - in een proces zijn beland waarin ze alternatieve waarheden zijn gaan aanhangen die de officiële lezingen uitdagen, vaak geduid als complottheorieën, zijn als het ware ontwaakt tot een nieuwe realiteit waarin andere waarheden gelden. Daarin zijn de dingen vaak niet zoals ze lijken en wordt macht veelal toegekend aan kleine, schaduwachtige groepen (Douglas et al., 2019). Dit is niet enkel een poging tot alternatieve kennisvorming, wat vaak gezien wordt als potentieel problematisch en tekortkomend (Simons, 2022; Van Prooijen, 2022). Een proces van existentiële ontwaking betekent een fundamentele verandering in hoe iemand over zichzelf en anderen denkt, en hoe die zich verhoudt en gedraagt tot zijn omgeving. Tot nu toe blijkt vaak dat er sprake is van verlies van oude sociale netwerken en opbouw van nieuwe, wanneer er gecommitteerd wordt aan bijvoorbeeld een nieuw religieus geloofssysteem (Snook et al., 2019).

Nu, vijf jaar na de pandemie, verschijnen er steeds meer rapporten en reflecties over hoe er tijdens de pandemie is gehandeld, wat de effecten zijn geweest en waar we nu staan. Daarin past dan ook een verkenning van de impact op sociale levens veroorzaakt door de toename aan complotdenkers die sinds de coronaperiode in gang is gezet. Al tijdens de pandemie werd bericht dat familiale en vriendschappelijke relaties onder druk kwamen te staan doordat naasten complottheorieën gingen aanhangen. Ook vonden nieuwe gelijkgestemden juist elkaar bij protesten of online (Harambam, 2022). Moskalenko et al. (2023) publiceerden voor het eerst een kwantitatief onderzoek dat de impact van geloof in complottheorieën op de sociale relaties van naasten verkende. Familie en vrienden van *QAnon*-aanhangers gaven aan emotionele stress en een herwaardering van de overheid en maatschappij te ervaren, en dat relaties afzwakten.

Dit onderzoek probeert de verkenning naar nieuwe en veranderde sociale verhoudingen door complottheorieën te verdiepen, en neemt de coronaperiode als centrale context voor de ontwaking en uiting van een ander realiteitsbegrip. Daarbij geeft het aandacht aan zowel de mensen die geloven in complottheorieën als hun naasten. Zo wordt er geprobeerd in kaart te brengen wat deze ontwaking tot complottheorieën heeft betekend en betekent voor sociale identiteit en verhoudingen, zowel voor complotdenker als diens sociale omgeving. Belangrijk om te vermelden is dat ‘complottheorieën’ en ‘alternatieve waarheden’ wisselend gebruikt worden binnen deze scriptie, maar in feite hetzelfde duiden. Binnen bestaande literatuur en het debat is de term complottheorie dominant. Vanwege het stigma dat verbonden is aan deze term is er, naar het voorbeeld van Jaron Harambam, gekozen voor het gebruik van een minder beladen term in de delen die voortkomen uit de zelf vergaarde, empirische data van dit onderzoek. Ik kies voor alternatieve waarheden – een alternatief op de officiële lezing van zaken en gebeurtenissen – in de hoop nuance te behouden.

De onderzoeksvraag luidt als volgt: *Wat betekent ontwaken tot en geloven in alternatieve waarheden voor de sociale identiteit en verhoudingen van de alternatieve waarheidszoeker en diens naaste relaties en omgeving?*

Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant doordat het kijkt naar een onderbelicht aspect van het fenomeen complottheorieën. Veel aandacht is bijvoorbeeld al geschonken aan redenen waarom mensen überhaupt complottheorieën geloven (Douglas et al., 2019), wat ze inhouden en hoe we ermee om zouden moeten gaan (Drażkiewicz & Harambam, 2024). Zo worden ze veelal als een cognitief fenomeen beschouwd. Harambam en Aupers (2017) en Biddlestone et al. (2021) pleiten echter voor meer onderzoek naar complottheorieën in een geleefde setting, doordat de effecten ervan in een sociale context minder belicht zijn.

Dit onderzoek is maatschappelijk relevant omdat er onder Nederlanders het gevoel heerst dat polarisatie toeneemt (SCP, 2022). Er bestaan veel zorgen over een toename in meningsverschillen, waarbij omgangsvormen in het politieke en publieke debat zijn verhard sinds corona. Het is belangrijk om te zoeken naar mogelijkheden om weer naar elkaar toe te bewegen. Depolarisatie en vermindering van wij-zij denken begint bij luisteren naar elkaar, ook naar de andersdenkende minderheid (Brandsma & Rijnja, 2021). Door te inventariseren naar wat complotdenken betekent voor de sociale levens van zowel complotdenkers en hun verhoudingen met hun naasten, en vice versa, wordt de menselijkheid teruggebracht in dit debat en kunnen er nieuwe strategieën ontworpen worden om wantrouwen en polarisatie tegen te gaan.

Deze scriptie is als volgt opgebouwd. In het theoretische kader wordt een raamwerk gebouwd op basis van bestaande discours en theorieën, waarmee de data uit het onderzoek geanalyseerd worden en een plek krijgen. In de methodologische sectie wordt uitgelegd hoe het onderzoek is uitgevoerd, verwerkt is en welke ethische overwegingen zijn gemaakt. In de resultatensectie van het onderzoek worden de vergaarde data uiteengezet, en wordt een koppeling gemaakt met de literatuur. Hierbij wordt gekeken naar de volgende deelonderwerpen: 1) identiteitsverandering binnen het proces van ontwaken, 2) collectieve identificatie en de vorming van nieuwe en tijdelijke verbindingen, 3) herinterpretatie van de ontwaking binnen de bestaande omgeving en 4) rol- en relatieveranderingen over de tijd heen. Door de behandeling van deze deelonderwerpen kunnen in de conclusie de inzichten samengevat worden en wordt er antwoord gegeven op de centrale vraag. Ten slotte wordt er in de discussie gereflecteerd op de tekortkomingen van dit onderzoek en worden er aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek en maatschappelijk handelen.

Theoretisch kader

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden zullen de concepten complottheorieën, sociale identiteit, sociale praktijken en ontwaking behandeld worden aan de hand van bestaande literatuur. Hiermee kan het onderzoek worden geplaatst en geduid binnen het huidige wetenschappelijke begrip van complottheorieën en -denkers.

Wat is het complot?

Complottheorieën zijn divers en uiteenlopend, en vormen alternatieve verklaringen voor gebeurtenissen en structuren. Ze dagen de officiële, dominante lezingen uit. In tegenstelling tot het aannemen van breed gedragen uitleggingen gaan complotdenkers vaak uit van een holistische werkelijkheid waarin de dingen niet zijn zoals ze lijken en toeval een ondergeschikte rol heeft (Douglas et al., 2019). Daarbij wordt vaak uitgegaan van een samenzwering door twee of meer machtige, kwaadaardige actoren. Deze actoren zouden grootschalige politieke en/of economische invloed hebben en een duistere, achterliggende agenda dienen (De Wildt & Aupers, 2024).

Simons (2022) stelt dat het dominante discours, zowel maatschappelijk als wetenschappelijk, over hoe er over complottheorieën gedacht moet worden een van problematiek is. Van Prooijen (2022) stelt bijvoorbeeld dat complottheorieën niet vertrekken vanuit gevalideerde wetenschap en breed aangenomen logica en feiten. Dat zou problematisch zijn voor de samenleving doordat ze vertrouwen in de overheid en democratie ondermijnen, buitenwettelijk protest aansporen en polariserend werken.

Biddlestone et al. (2021) leggen uit dat complottheorieën dan ook voornamelijk in psychologische kaders worden begrepen, waarbij existentiële, epistemologische en sociale motieven om erin te geloven worden genoemd (Douglas et al., 2019). Wood en Douglas (2018) leggen uit dat complottheorieën in een seculaire wereld dezelfde sociaalpsychologische behoeften kunnen vervullen als religies, doordat ze consistente, rigide verklaringen voor ingrijpende gebeurtenissen in complexe tijden bieden. Phadke et al. (2021) zien complottheorieën als een collectieve poging tot begripsvorming, waarbij door gezamenlijke waarheid een gedeelde identiteit van een *ingroup* ontstaat. Juist het narratief over kwaadwillige *outgroups* in complotten zou voor een sterk positief gevoel over jezelf en de deugdzame eigen groep zorgen (Biddlestone et al., 2021). Complottheorieën zouden dus leiden tot betere gevoelens over je eigen situatie en die van de groep waarmee je je door gedeelde werkelijkheid verbonden voelt. Afgaande hierop worden complottheorieën dan vaak

gezien als noemenswaardige maar discutabele pogingen tot begrips- en identiteitsvorming (Biddlestone et al., 2021).

Complottheorieën worden zo vaak gezien als epistemologische tekortkomingen die psychologische behoeften kunnen vervullen, waarmee begrip over de wereld, jezelf en anderen wordt gevormd. Echter zijn er ook geluiden die stellen dat complotdenken hiermee te kort wordt gedaan doordat deze visie onder andere de sociale context waarin het gesitueerd is en de onderlinge verschillen in het complotmilieu overslaat.

Sociale identiteit en complottheorieën als sociaal product

Drązkiewicz en Harambam (2024) zien ook dat complottheorieën voornamelijk gezien worden als het resultaat van onwetendheid, misinformatie en gebrekkig onderwijs, waarbij energie uit zou moeten gaan naar ontkrachting. Echter, zo stellen Drązkiewicz en Harambam (2024), is het begrijpen van complottheorieën in strikt rationele kaders te beperkt.

Begripsvorming vindt namelijk niet geïsoleerd plaats. In tegendeel, zo legt Harambam (2021) uit, mensen leven in sociale contexten die beïnvloeden hoe informatie gewaardeerd wordt. Feitenvorming zou daardoor beter begrepen moeten worden als een uiting van sociale, culturele en politieke contexten dan louter een rationale, blanco afweging van informatie, waarbij ook ruimte is voor intuïtie en emotie (Harambam, 2021). Opererend in deze contexten leveren mensen kritische visies die er toe doen, over bijvoorbeeld rechtsstatelijkheid, transparantie en verantwoording.

Het Nederlandse complotmilieu is ook niet homogeen. Mensen uit alle lagen van de samenleving geloven complottheorieën op hun eigen manieren en in verschillende mate, online en offline, en dragen deze op verschillende maten uit (Harambam & Aupers, 2017). Harambam en Aupers (2017) zien binnen het Nederlandse complotmilieu meerdere invullingen van complotidentiteit. Jenkins (2014) legt uit dat identiteit een continue veranderlijk proces is, waarin mensen afwegingen maken en onderhandelen met zichzelf en degenen tot wie ze zich verhouden. Hiermee begrijpen mensen zichzelf, zelfidentificatie en anderen, externe identiteit. Door het continue classificeren op basis van overeenkomst en verschil creëren mensen begrip van waar ze staan binnen de wereld. Hierbij is identiteit niet een vast begrip, maar juist iets flexibels: relationeel en afhankelijk van context.

Uit het onderzoek van Harambam en Aupers (2017) blijkt dat mensen zich niet alleen afscheiden van de massa, maar ook van het stigma ‘complotdenker’ door zichzelf als kritische denkers te omschrijven en anderen aan te wijzen als ‘echte’ complotdenkers. Harambam en

Aupers (2017) identificeren drie ideaaltypen die verschillen in hoe men om zou moeten gaan met hun vergaarde kennis en waarheid. Allereerst bestaat de activist, die protesteert, mensen wakker maakt en actief verandering wilt bewerkstelligen. Ten tweede is er de terugtrekker, die kritisch is op activisme doordat dat gegrond zou zijn in angst en agressie. De terugtrekker bewerkstelligt belangrijke verandering juist door voornamelijk persoonlijke, innerlijke verandering, vanuit liefde. Ten slotte is er de mediator. Dit ideaaltype is kritisch op activistische en teruggetrokken stijlen, die nuance zouden missen en voornamelijk eigen publiek bereiken. De mediator beoogt bruggen te bouwen tussen hardliners en het reguliere volk. Harambam en Aupers (2017) beargumenteren aan de hand hiervan dat er over het Nederlandse complotmilieu beter gesproken kan worden van een fluïde netwerk van verschillende groepen mensen met hun eigen overtuigingen en gedragsstijlen, waarbij er met sommige mensen en ideeën wel en andere niet wordt geassocieerd en groeps grenzen worden gesteld.

Dit sluit aan bij een constatering die Frens et al. (2023) maakten toen zij de opvallend uiteenlopende samenstelling van anti-institutionele protesten tijdens corona onderzochten. Zij verklaren deze samenstelling aan de hand van *empty signifiers*: onduidelijk gedefinieerde symbolen zoals ‘wantrouwen in de overheid’ die door verschillende groepen zelf gedefinieerd kunnen worden. Voor de virusontkenner en QR-criticus betekent wantrouwen wellicht angst voor een surveillancestaat, voor de nationalist betekent het dreigende omvolking. Frens et al. (2023) laten zo zien dat er door *empty signifiers* een beeld van gelijkgestemdheid kan ontstaan, terwijl er inhoudelijk wel degelijk verschil is. De vraag is dan ook in welke mate de collectieve identificatie en de vorming van een groepsgevoel, zoals die beschreven wordt in de eerste sectie van dit theoretische kader aan de hand van Biddlestone et al. (2021) en Phadke et al. (2021), plaatsvindt en ervaren wordt door ‘wakkere’ mensen.

Dit verhaal biedt nuance aan de afbeelding van complottheorieën als enkel onjuist en gevaarlijk (Van Stokkom, 2022). Complotdenken kan zo als gecodeerde sociale kritiek gezien worden, geproduceerd door een diverse, fluïde verzameling van mensen in een combinatie aan contexten. Hierbij vindt er continu een proces van identificatie en heridentificatie plaats. Deze benadering gaat voorbij aan het stigmatiseren en hameren op één juiste waarheid, want dat kan juist polariserend werken (Van Stokkom, 2022; Harambam 2017). Tegelijkertijd waarschuwt Van Stokkom (2022) dat complottheorieën wel degelijk, opzettelijk en onopzettelijk, controversiële, potentieel problematische aspecten hebben die niet gebagatelliseerd of onderbelicht moeten worden.

Ontwaken tot complottheorieën: een sociale praktijk

De alinea hierboven doet begrijpen dat complotdenken een breed, divers en contextafhankelijk product is. Kravel-Tovi (2023) legt uit dat politieke onrust en crises, zoals een pandemie, leiden tot een toename in bekeringen. Dit komt omdat in zulke tijden mensen meer behoefte hebben aan stabiliteit, zekerheid en verklaringen. Een bekering kan gezien worden als een ontwaking. Dit is een proces waarin een individu realiseert dat voorgaande overtuigingen fout waren, en waarbij het nieuwe realiteitsbegrip als correct of ‘verlicht’ wordt beschouwd (DeGloma, 2010). Deze realisatie kan spontaan zijn, als door een visioen, of meer trapsgewijs. In dit laatste geval vindt de transformatie stap voor stap plaats over een lagere tijd, waarbij er door het individu wordt gereflecteerd en meerdere, kleine ervaringen worden verbonden, opstapelen en cumuleren in een verandering (DeGloma, 2010). Het worden van een complotdenker kan ook als een dergelijke ontwaking gezien worden. Complotdenkers zien zichzelf namelijk als ‘wakkere’, kritische denkers die zich op een manier losgemaakt hebben van een ‘slapende’ meerderheid (Harambam & Aupers, 2017).

Dit ontwaken vindt plaats in een weefsel van sociale actie en interactie, waarbij nieuwe relaties ontstaan en bestaande verhoudingen veranderen als complotdenker en naasten vanuit hun eigen perspectieven de geloofs- en gedragsveranderingen herinterpreteren (Kilbourne & Richardson, 1989; Kravel-Tovi, 2023). Dit betekent dat er een interpersoonlijke dimensie aan de verandering van identiteit zit. Ayten et al. (2019) laten met hun onderzoek naar ervaringen rondom bekeringen ook zien dat processen rondom waarheids- en identiteitsveranderingen tot sociale worstelingen kunnen leiden, doordat bestaande relaties niet automatisch meegaan met de identiteitsverandering en deze direct accepteren. Het nieuwe geloofssysteem is nog niet verankerd in de bestaande sociale omgeving, wat kan leiden tot spanningen en zelfs (tijdelijke) gevoelens van sociale isolatie (Ayten et al., 2019). Terugkomend op Jenkins (2014), die uitlegt dat identiteit situationeel is en veranderlijk aan de hand van context en sociale omgeving, is de vraag dan ook wat de gevolgen voor sociale identiteit zijn wanneer een ongekende context zoals een pandemie ontstaat waarin alternatieve waarheden gangbaarder worden en mensen geconfronteerd worden met nieuw wereldbeelden in hun sociale omgeving. Identiteit is immers dynamisch verbonden met gedrag, zo stelt Jenkins (2014). Identiteit en overtuiging zijn niet louter innerlijke gegevens, maar praktijken die wordt uitgedrukt en aangepast op basis van externe reactie.

Complottheorieën kunnen en moeten dus uiteindelijk gezien worden als betekenisvolle sociale praktijken, zo pleit antropoloog Saglam (2024), waarbij verscheidene effecten worden

geproduceerd door interpretatie en interactie. De praktijken hebben namelijk invloed op identiteitsvorming en kritiek op maatschappij en politiek. Daarmee vervullen ze een sociale functie, ongeacht het waarheidsgehalte van een theorie (Saglam, 2024). Met deze benadering is er oog voor de opbrengsten van complotdenken, de contexten waarin dit plaatsvindt en de verschillen die daarin bestaan, maar worden ook de praktische, *real life* gevolgen van ontwaken en eventueel bekeren tot complottheorieën duidelijk gemaakt. Wat de sociale effecten binnen de dynamische, relationele procesmatigheid van identiteit zoals Jenkins (2014) dit beschrijft zijn zal het onderzoek moeten duiden.

Methode

Dit onderzoek focust zich op de betekenis van ontwaken tot een nieuw wereldbeeld, in de vorm van wat binnen de dominante discours bekend staat als complottheorieën, voor sociale identiteit en sociale verhoudingen. Daarbij is er aandacht gegeven aan de ervaringen van alternatieve waarheidszoekers en aan naasten die met (de effecten van) deze nieuwe wereldbeelden te maken hebben gekregen. Om inzicht te krijgen in deze ervaringen is gebruikt gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksopzet.

Het onderzoek is uitgevoerd over een periode van vier weken, van maandag 28 april tot en met vrijdag 23 mei. Hierin hebben interviews de voornaamste manier van datavergaring gevormd. Interviews bieden de mogelijkheid om diepgaand inzicht te krijgen in het leven van participanten, doordat zij uitgebreid de ruimte krijgen om ervaringen, perspectieven en kennis te delen (Boeije, 2009).

In totaal zijn er elf semigestructureerde interviews afgenomen, waarvan zeven met alternatieve waarheidszoekers en vier met naasten van alternatieve waarheidszoekers. Hierbij is ter ondersteuning een bescheiden topiclist gebruikt. De duur van de interviews varieerde tussen de 30 en 160 minuten. Daarnaast ben ik naar een land in Centraal-Europa gegaan waar een deel van de respondenten woont, om hun in het echt te spreken en een beeld te krijgen van de gemeenschap die ze daar hebben. Helaas werd ik op de dag na aankomst getroffen door een voedselvergiftiging, waardoor er van participerende observatie nauwelijks sprake is geweest. Uiteindelijk heb ik, vanwege ziekte en praktische overwegingen, twee interviews telefonisch uitgevoerd en twee door te videobellen. Dit heeft de kwaliteit van de interviews enigszins beïnvloed. Martine had bijvoorbeeld last van een echo bij het bellen, waardoor ze vaak werd afgeleid. Hoewel ik vermoed dat het mechanische karakter van de online gesprekken ervoor gezorgd heeft dat het maximale niet eruit is gehaald, ben ik ervan overtuigd dat ze desondanks geleid hebben tot vermeldenswaardige inzichten.

Tegelijkertijd ben ik mij bewust van het feit dat elf interviews bij lange na niet genoeg zijn om een kwantitatief, representatief beeld te creëren van de ervaringen en veranderingen die ontstaan zijn onder alternatieve waarheidszoekers en hun omgeving sinds de coronaperiode. Wat deze verhalen echter wel bieden is een inzicht in de wereld en de sociale dynamieken van mensen die te maken hebben gehad met noemenswaardige realiteitsverschuivingen. Daarmee dragen ze bij aan theorieontwikkeling over complottheorieën als geleefde, sociale processen en praktijken.

Het opbouwen van een netwerk is voornamelijk mogelijk geweest door de sneeuwbalmethode, waarbij twee sleutelpersonen binnen mijn bestaande netwerk mij in contact hebben gebracht met nieuwe respondenten. Zonder hen was dit niet gelukt. Er bleek sprake te zijn van een zekere mate van huiverigheid onder mogelijke respondenten, voortkomend uit slechte ervaringen waarbij men is weggezet als gek of ‘wappie’. Dit sentiment proefde ik ook tijdens sommige interviews, en mijn hoop is dat ik hen recht doe met deze scriptie.

Naast interviews heb ik voor en tijdens de onderzoeksperiode drie boeken gelezen die betrekking hebben tot de thema's die worden behandeld in deze scriptie. *Het Negengangenmenu* van Baudoin et al. (2023) en *Ik wil gewoon mijn moeder terug: hoe we elkaar kwijtraakten door polarisatie* van Walter (2024), zijn niet verwerkt in de resultaten, maar hebben wel inspiratiebronnen gevormd voor de vormgeving van dit onderzoek. Omdat ik beide boeken voorafgaand aan de onderzoeksperiode heb gelezen, gaven ze ideeën voor vragen en thema's waarop ik wilde focussen met mijn scriptieonderzoek. *Ontwijken of Ontwaken* van Scheeren et al. (2022) komt terug in het resultatenhoofdstuk. Dit boek is een verzameling van persoonlijke verhalen waarin mensen schrijven over ontwaken tot een andere werkelijkheid. In de verhalen staan passages die aansluiten op de onderzoeksvraag van deze scriptie, en zijn zodoende gebruikt als toevoeging op de verhalen van mijn eigen respondenten.

Ethische overwegingen

Mijn eigen positie voorafgaand aan dit onderzoek kan niet onbenoemd blijven. Het voornaamste motief om inzicht te krijgen in de sociale dynamieken rondom alternatieve waarheden komt voort uit de aanwezigheid ervan binnen mijn eigen persoonlijke omgeving. Ik ben in de veronderstelling dat dit geen noemenswaardige negatieve invloed heeft gehad op het onderzoek. Eerder heeft het juist gezorgd voor een verzachtend effect bij sommige respondenten, die mij, hoewel oppervlakkig, al kenden en waardoor ik wellicht makkelijker toegang kreeg tot de onderzoeksgroep. Het verkennende karakter van dit onderzoek, dat zich beperkt tot sociale identiteit en verhoudingen, zorgt er ook voor dat neutraliteit sneller verzekerd is in vergelijking met een onderzoek dat uitgaat van een geloof in onwaarheden en verklaringen zoekt voor dat geloof. Verder is het tijdens de meeste interviews ter sprake gekomen dat de respondent vroeg naar mijn eigen positie binnen het debat over wat waar is en hoe ik de coronaperiode heb ervaren. Ik heb er voor gekozen om (kort) hierop in te gaan. Dit

zag ik als een eerlijke verplichting gegeven de hoeveelheid persoonlijke, soms intieme informatie met mij gedeeld werd.

Informed consent is mondeling voor elk interview besproken. Hierin is kort toegelicht wat het doel is van de scriptie en is om toestemming gevraagd voor het opnemen van het interview en het gebruik van de daaruit verkregen data voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Melville en Hincks (2016) benadrukken dat het van belang is dat een onderzoeker bewust is van mogelijke stress die deelname aan het interview kan veroorzaken bij respondenten. Daarom is er expliciet benadrukt dat deelname volledig vrijwillig is en dat vragen niet beantwoord hoeven te worden wanneer de respondent daar niet comfortabel mee is. Ook heb ik de respondenten, met het oog op stressminimalisering, wanneer er fysiek werd afgesproken, de plek van ontmoeting laten kiezen. Eén keer werd een respondent zichtbaar emotioneel tijdens het gesprek. Na een korte drinkpauze gaf ze zelf aan weer verder te willen gaan met het interview.

Ter bevestiging is de toestemming voor deelname nogmaals via WhatsApp gegeven, het kanaal waarlangs contact met respondenten verliep. Daarnaast zijn alle namen gefingeerd en is er bewust voor gekozen om het land in Centraal-Europa niet expliciet te benoemen. Dit om eventuele traceerbaarheid van respondenten te voorkomen, met het oog op het stigma dat op alternatieve waarheidszoekers kan rusten.

De interviews zijn ten slotte opgeslagen op een lokale harde schijf met een wachtwoord erop. Ze zijn handmatig getranscribeerd en gecodeerd. Voor het coderen is geen gebruikgemaakt van programma's zoals NVivo of ATLAS.ti. De voornaamste reden hiervoor is dat er geen toegang kon worden verkregen tot een van de programma's. In plaats van gespecialiseerde software is gebruikgemaakt van de opmerkingenfunctie in Microsoft Word, waarmee de data systematisch zijn gecodeerd. Hiermee is er alsnog op gestructureerde wijze orde aangebracht in het transcriptiebestand.

Resultaten

In dit hoofdstuk wordt er gekeken naar de invloed van de ontwaking tot een alternatieve waarheid op sociale identiteit en sociale verhoudingen. Dit wordt gedaan aan de hand van quotes en anekdotes, die op een beeldende manier een chronologische weergave van de processen en de daaraan verbonden verschillende ervaringen creëren.

Het proces van ontwaken

DeGloma (2010) legt uit dat een ontwaking een proces is waarbij er een nieuw realiteitsbegrip gevormd wordt, nadat men tot een realisatie komt dat de oude overtuigingen niet langer stand kunnen houden. Deze realisatie kan ontstaan door een spontaan inzicht of juist trapsgewijs, waarbij stap voor stap het oorspronkelijke realiteitsbegrip begint te wankelen en uiteindelijk omvalt en plaatsmaakt voor de nieuwe. Bij de respondenten lijkt er in zekere zin sprake te zijn van een combinatie van de twee procesvarianten. Voor veel mensen is de coronapandemie namelijk een cruciaal, aanwijsbaar moment geweest in hun ontwaking, die leidde tot een onderzoeksperiode met trapsgewijze onthullingen en een uiteindelijke verandering van realiteitsbegrip.

Merel vertelt dat ze een hypochonder is. In eerste instantie was ze hartstikke bang voor Covid-19. Omdat ze volledig vertrouwen in de farmaceutische industrie had, wilde ze de Modernavaccinatie. Totdat ze een avond, 20 november, ze weet het nog goed, op YouTube informatieve video's aan het kijken was. Ze heeft altijd een nieuwsgierig karakter gehad en leert graag. Zo komt ze uit bij een livestream waarin een dokter uitleg geeft over de mogelijke aanwezigheid van grafeenoxide in vaccinaties. Ze leert dat het gaat om minuscule, scherpe deeltjes, die je aderen van binnen stuk kunnen maken en die door middel van geluidsgolven op afstand te activeren zijn. Plots springt de deur achter de dokter open. Merel verkeert in een staat van shock, als ze virtueel getuige is van een inval door de ME. Ze vertelt hoe de dokter wordt afgevoerd en de livestream wordt afgebroken. "Verkeerd adres" zou later door de politie als verklaring zijn afgegeven. Dit was voor haar het startschot om onderzoek te doen naar hoe de zaken werkelijk in elkaar staken. Eerst voor onderzoek naar vaccinaties, en daarna meer.

Esmee, die zich omschrijft als van nature kritisch ingesteld, stelt dat corona voor haar de echte *eye opener* was. Voor heel veel mensen die nu wakker zijn en die zij kent geldt dat. Ze vertelt: "Corona is een soort trigger geweest, waarbij mensen echt de schellen van de ogen is gevallen." Door een vermeende discrepantie tussen de werkelijke cijfers en het beeld dat de

overheid en de *mainstream media* schetsten, een constatering die bijvoorbeeld ook Merel, Simon en Danielle maken, is Esmee alternatieve bronnen gaan zoeken om een breder beeld te krijgen van de coronasituatie. Deze zoektocht bracht haar tot een punt waarop ze eigenlijk niets meer van de gepresenteerde werkelijkheid kon vertrouwen, en uiteindelijk besepte ze dat de wereld niet in elkaar zat zoals zij altijd had gedacht.

Johan is daarentegen naar eigen zeggen al erg lang ‘wappie’. Een zekere vanzelfsprekendheid over deze uitkomst klinkt in zijn identificatie. In de coffeeshop, waar hij zo’n twintig jaar geleden werkte, leerde hij voor het eerst dat ‘het niet klopt’. Collega’s vertelden hem tijdens het knippen van de wiettoppen over de dertien satanische bloedlijnen, een theorie die uitgaat van dertien machtige families die wereldwijd de touwtjes al eeuwen in handen hebben. Daarna is hij zelf verder onderzoek gaan doen. Hij wist hierdoor allang dat een gebeurtenis zoals de coronapandemie zich zou voordoen, terwijl anderen hem vaak voor onredelijk en gek verklaarden.

Ook Martine werd niet verrast door het uitroepen van de pandemie, alleen de timing verbaasde haar. Ze komt uit een nest waar ze van kinds af aan meekreeg dat de gepresenteerde waarheid zoals die wordt voorgeschoteld niet de enige is. Daardoor is de rode draad in haar leven dat ze altijd alles in twijfel trekt en tegen de stroming ingaat. Ze is bijvoorbeeld erg kritisch over het geluid van de *mainstream media*, die niet meer onafhankelijk maar in handen van een paar mensen zijn. “Een propagandamachine met maar één verhaal,” legt ze uit. “*Tell a vision*. Het woord zegt het al. De televisie vertelt gewoon één visie en dat vormt de voorgeschreven werkelijkheid.” Even wordt ze afgeleid door een echo die ze herhaaldelijk ervaart tijdens het videobellen: “Misschien worden we wel afgeluisterd,” grapt ze. “Maar nee, ik was goed voorbereid. Het was voor mij een vreemde ervaring, doordat ik niet de angst had voor het verhaal van een vreselijke ziekte. Ik had alleen gedacht dat het nog vijf jaar zou duren.”

Deze voorbeelden illustreren plotselinge en trapsgewijze ontwikkelingen die leiden tot een identiteitsverandering, waarbij kennisvergaring zorgt voor een sociale herpositionering: weg van de reguliere meerderheid en richting een nieuw zelfbeeld dat als ‘wakker’ gezien kan worden. Dit laat zien dat identiteit continu veranderlijk is, beïnvloed door externe factoren (Jenkins, 2014). Ten gevolge van hun ontdekkingen geeft het merendeel van de respondenten verder aan dat ze een zekere noodzaak voelden om hun bevindingen te delen. Dit voornamelijk om mensen op de hoogte te stellen van de mogelijke gevaren die ze liepen door de vaccinaties. Hier komt het ideaaltype ‘activist’, zoals deze door Harambam en Aupers

(2017) geïdentificeerd wordt, naar voren. In het kader van *informed consent*, ergens mee akkoord gaan na volledige geïnformeerd te zijn, gingen respondenten, zowel online als offline, hun naasten en anderen attenderen op alternatieve ideeën over de vaccinaties en de achterliggende redenen van de pandemie.

Martine vertelt: “Ik vind het nogal wat om een bevolking genetisch te gaan manipuleren zonder dat ze daar over worden ingelicht.” Om een tegengeluid te bieden ging ze naar demonstraties in haar regio en flyeren bij priklocaties. Maar eigenlijk ging het voornamelijk om haar zoons, om wie ze zich in het bijzonder zorgen maakte. Ze werd emotioneel van het idee dat ze de “prikken” zouden nemen. Daarom wilde ze hen behoeden voor de schadelijke vaccinaties. Dit ouderlijke instinct kwam ook bij Simon naar boven, die zijn zoons artikelen mailde in het kader van risicobewustwording. Esmee, voor wie de gezondheid van haar gezin het allerbelangrijkste in haar leven is, hield een presentatie voor haar kinderen waarmee ze duidelijk probeerde te maken de vaccinaties niet te nemen en het overheid-narratief niet klakkeloos te geloven.

De voorbeelden in deze passage laten zien hoe er door ontwaking een verandering van identiteit plaatsvindt, waarbij mensen plotseling of tragsgewijs, ‘wakker’ worden in een nieuwe realiteit en anderen ook ‘wakker’ willen schudden. Deze sociale categorisering en de bijkomstige activiteit plaatst men op bepaalde gebieden buiten de dominante maatschappelijke velden. Jenkins (2014) legt uit dat mensen wel behoefte hebben aan gelijkgestemden, onder andere doordat dit erkenning en daarmee het bestaan van hun eigen identiteit mogelijk maakt. In de volgende paragraaf wordt gekeken naar wat voor nieuwe contacten en collectieve identiteiten ontstaan onder alternatieve waarheidszoekers.

Nieuwe contacten en collectieve identificatie

Complottheorieën kunnen gezien worden als collectieve begripsvorming, waarbij er door een gezamenlijke waarheid een gedeelde identiteit van een *ingroup* ontstaat: een groep waarmee je je verbonden voelt door gelijkenissen (Biddlestone et al., 2021; Phadke et al., 2021).

Nederlandse respondenten geven inderdaad aan dat er nieuwe contacten zijn ontstaan sinds hun ontwaking en de coronaperiode, die door een gedeeld realiteitsbegrip en een afkeer voor maatregelen en vaccinaties mogelijk zijn gemaakt. Deze ontmoetingen vinden zowel ongepland als gepland plaats.

“Je vond mekaar op een of andere manier. Er ontstond een netwerk van mensen die er zo over dachten. Ik weet het eigenlijk niet. Je herkende elkaar ook. In de supermarkt, zonder

zo'n ding [een mondkapje]. Als je dan iemand tegenkwam ook zonder dan deed je bijna een *high five*. Dan deelde je gegevens uit en ging je een keer afspreken. Iedereen die het niet slikte, die had een andere blik in de ogen,” vertelt Martine. Nu nog steeds ziet ze de mensen die ze toen ontmoette bij het demonstratieve ‘koffiedrinken’, een georganiseerd ontmoeten als verzet tegen de samenkomstmaatregelen. Ook is ze betrokken bij een beweging die zich hardmaakt voor bewustzijn over 5G masten, die schadelijk zouden zijn voor de gezondheid.

Johan verhuisde voor de coronaperiode al naar een land in Centraal-Europa, uit ongenoegen voor de Islamisering, de drukte en het beleid in Nederland. Hoewel er tijdens de coronaperiode net als in Nederland strenge maatregelen waren, woont Johan nu vrij en verwijderd van een drukke stad, en daarmee handhaving. Zijn grote tuin staat vol fruit- en notenbomen. “Toen zei iemand: ‘Kunnen we bij jou een feessie doen, we mogen niks in Nederland.’” Zo organiseerde Johan het ‘Wappiefestival’. “Vijfentwintig man van Twitter reden hierheen. Echt opperwappies, allemaal hier in de tuin. We hebben vier dagen feest gehad.” Nu heeft hij vier edities erop zitten, rijden mensen er speciaal voor naar Centraal-Europa. Verder willen steeds meer wakkere mensen uit Nederland vertrekken, vertelt Johan, en hij helpt hen opstarten: een huis zoeken, vergunningen regelen, nummerplaatje voor de auto. Langzaam vormt zich in een Nederlandse gemeenschap. Zo heeft hij onder andere Esmee en Merel leren kennen, die ook uit Nederland zijn vertrokken. Esmee vertelt: “Het grappige is dat toen we hier kwamen, we allemaal mensen tegen kwamen die hetzelfde in de wereld staan als wij, voor wie ons verhaal heel logisch is. Dat vind ik echt leuk.”

Zo ontstaat er dus een gevoel van een collectief en een *ingroup*, gevormd door een gezamenlijke waarheid en ‘wakker zijn’ (Biddlestone, 2021). Dit concretiseert zich dan bijvoorbeeld in het ‘koffiedrinken’ van Martine of het ‘Wappiefestival’ van Johan. Tegelijkertijd blijkt dat deze collectieve identificatie niet bij iedereen duurzaam op diepgaand hoeft te zijn. Ruben geeft aan dat het ‘wappie’ zijn, wat hij overigens maar een flauw label vindt, snel voorbij was toen de dreiging van de maatregelen verdween. Hij was niet gevaccineerd, attendeerde mensen op de risico's, is het volledige proces van soevereiniteitsverklaring doorgaan, maar heeft het bordje dat zijn huis tot soevereine ambassade verklaart weer van de deur gehaald. “De coronaperiode ben ik erin gegaan en er ook weer uitgestapt.” Hij wilde zich niet laten leiden door de angst en omarmde zijn spiritualiteit. “Ik merkte echt nuanceverschillen onder de wappies. Iemand zei: ‘Oh jij bent ook wakker!’, waarop ik zei dat ik niet wakker was zoals hij dat is.” Zo concludeerde hij dat de werkelijkheid is wat iemand er zelf van maakt, met ieder een eigen invulling en visie. Niet

veel later stapte hij uit Telegramgroepen, het favoriete platform van ‘wakkere’ mensen, en nam zelfs afscheid van zijn televisie.

Simon vertelt hoe hij tijdens corona meeliep met een wandelgroep voor vrijheid, maar dat er voor hem eigenlijk geen werkelijke gelijkgestemdheid was. Hij vertelt hoe hij, in een zoektocht naar steun voor zijn ideeën, uitkwam bij anderen die ook naar de situatie keken zoals hij. Wat Simon echter verbaasde was dat hij in deze groep dezelfde mechanismen zag als de groep waar ze kritiek op hadden. Hij ging met hen in gesprek, en constateerde een stelligheid waarbij er weinig ruimte voor begrip was voor hen die wel de maatregelen volgden. Ook wees hij hen op het nemen van verantwoordelijkheid voor hun keuze, wanneer iemand bijvoorbeeld gepikeerd was over het feit dat de toegang tot een restaurant hen ontnomen was. “Vrijheid betekent: ik sta hier, ik kan niet naar binnen, maar dat is mijn keuze. Dat je niet naar binnen mag komen, dat heeft niks te maken met vrijheid. Dus dat is wat ik zag in die wereld. Ik zei: ‘Wat jullie doen is net zo erg als waar je tegen vecht.’”

De gelijkgestemdheid was situationeel: tijdelijk samengebracht door één gedeeld thema, zo reflecteert Simon. Toen de noodzaak verdween, en de samenleving van het slot ging, verdween de wandelgroep weer. Jenkins (2014) schrijft hoe identiteit gevormd wordt en verandert door interactie. Juist de interactie met veronderstelde gelijkgestemden leidde uiteindelijk tot distantiëring en een herpositionering van identiteit. Simon erkent zijn ‘wappiefases’ te hebben gehad, maar realiseerde zich dat hij niet bij een groep wil horen. Deze analyse sluit aan bij de constatering van Frens et al. (2023), die een uiteenlopende samenstelling van anti-institutionele protesten tijdens corona zag en die ze verklaren ze aan de hand van *empty signifiers*. Door onduidelijk gedefinieerde symbolen zoals ‘kritiek op beleid’, waar mensen zelf betekenis aan kunnen geven, kan een diverse groep overeenkomstigheid vinden. In het geval van Ruben en Simon leidde de gedeelde *empty signifier* van ‘vrijheid’ of ‘wakker’ leidde niet tot diepe identificatie. Dit laat zien dat de mate van collectieve identificatie waar Biddlestone et al. (2021) spreken, en de duurzaamheid ervan, kan verschillen per persoon en geen gegeven is.

Zo kan er geconstateerd worden dat veranderingen in wereldbeeld gepaard gaan met een gedragswijziging in de vorm van actieve uitdrukking van deze identiteit, waarbij men direct of indirect in aanraking komt met gelijkgestemden, die onderdeel worden van de sociale omgeving. Tegelijkertijd wordt dit nieuwe realiteitsbegrip ook zichtbaar en merkbaar voor mensen in de bestaande sociale kring, die deze overtuigingen niet perse delen. Zij worden geconfronteerd met veranderend gedrag en een verschuiving in identiteit van hun

ontwaakte naaste, en reageren op deze veranderingen vanuit hun eigen wereldbeeld. Jenkins (2014) legt uit dat identiteit niet alleen draait om zelfidentificatie, je identificeren als ‘wakker’ en identificeren met ‘wakkeren’, maar ook om een actieve uitdrukking ervan die invloed heeft op externe actoren en tevens daardoor beïnvloed wordt. De volgende paragraaf gaat over deze sociale dynamiek.

Interpretaties binnen bestaande verhoudingen

Ontwaken en actief zijn vindt niet eenzijdig plaats, maar in een weefsel van sociale interactie. In de eerste plaats veranderen bestaande verhoudingen doordat de ontwaakte persoon en diens naaste omgeving vanuit hun eigen perspectieven de veranderingen in overtuigingen, gedragingen en uitingen herinterpreteren (Kilbourne & Richardson, 1989; Kravel-Tovi, 2023).

De vader van Elia flirtte voor corona al met alternatieve theorieën. Zo las hij graag boeken van David Icke, een Britse man die onder andere bekend is door zijn omstreden ideeën over geheime elites en buitenaardse, machtige reptielen. Elia, die zelf de Volkskrant leest, vertelt hoe de intensiteit van het geloof in complottheorieën bij zijn vader toenam vanaf de coronapandemie. Zijn vader begon ook actiever te worden, en hem veel berichten te sturen. “Dat triggerde mij echt heel erg en dan moest ik wel tegenargumenten gooien. Ik wilde dat hij het begreep.” Elia vertelt dat al zijn energie opging aan het aanleveren van bewijsstukken om de berichten van zijn vader tegen te spreken. “Geen enkel bewijsstuk dat je levert is genoeg. Op een gegeven moment was ik zo moe.” Het maakt hem gefrustreerd en verdrietig om te zien hoe zijn vader minder aandacht heeft voor zijn moeder en vooral vastgeklampt zit achter zijn iPad.

Ook Yara vertelt hoe het geloof in complottheorieën bij haar ouders is toegenomen tijdens de coronaperiode. Dit heeft tot veel frictie geleid. Haar ouders verweten Yara’s zusje Vera dat ze hun kans op kleinkinderen ontnomen had, doordat ze zich onvruchtbaar had gemaakt door het nemen van de vaccinatie. Ze vertelt dat haar vader op een haast obsessieve manier online of offline zijn theorieën deelt, vooral ongevraagd. Zakelijk had dit ook gevolgen, doordat Vera met haar vader samenwerkt. Andere mensen kwamen naar haar toe, met twijfels over samenwerkingen en betrouwbaarheid, door de ‘rare dingen’ die hij deelt. Dit leidde tot spanning en uiteindelijk een ongemakkelijke confrontatie, waarin Vera zich genoodzaakt voelde het sociale media gedrag van haar vader te corrigeren.

Ina moest bewust afstand nemen van haar broer Alex en zijn ideeën, omdat ze bang was dat haar naam op een slechte manier in het nieuws zou komen en dit haar zakelijk zou

affecteren. Ze ervaarde veel verdriet door de stellige ontkenning van het coronavirus door Alex, die daarmee geen zorgzaamheid toonde toen ze deelde dat ze erg ziek was geworden. Meer en meer voelde ze zich vervreemd van haar broer, die op Facebook in haar ogen discutabele berichten deelde, zijn omgeving waarschuwde voor vaccinaties, en die naar eigen zeggen graag een ruit had ingegooid tijdens de avondklokrellen in Eindhoven. Ze gaf aan haar broer niet meer te herkennen, en vroeg hem welk voorbeeld hij wilde geven aan zijn kinderen. Even leek ze hem bereikt te hebben, net zoals vroeger, toen ze veel praatten tijdens zijn depressie. “Maar daarna was het weer zoals het was. Hij was weer helemaal in de theorieën.” Uiteindelijk cumuleerde de realiteitsverschillen in een ruzie op de verjaardag van hun moeder, waarna het contact tussen beiden stopte. Dit had ingrijpende gevolgen. Haar moeder leed hier stilzwijgend onder, en viel flauw tijdens een koorconcert nadat ze nachten nauwelijks had geslapen door de breuk tussen haar kinderen. Daarnaast hebben haar ouders, na aandringen van Ina, hun testament aangepast, uit angst voor de mogelijke institutionele afwijzingen en ontkenningen van Alex.

Deze voorbeelden laten zien hoe de actieve uiting van een veranderende identiteit noemenswaardige herinterpretaties van verhoudingen veroorzaakt bij naasten, die emotionele en praktische gevolgen hebben. Ayten et al. (2019) leggen, aan de hand van onderzoek naar bekingen, uit dat processen van verandering in geloofsovertuigingen tot sociale spanningen kunnen leiden, omdat de bestaande sociale omgeving niet automatisch mee verandert met het nieuwe geloofssysteem. In het boek *Ontwijken of Ontwaken* (Scheeren et al, 2022) schrijft Bryan Roy, een oud-profvoetballer, dat hij zes jaar lang een eenzame tijd heeft gehad, nadat hij leerde dat de wereldwijde media door zes families wordt gecontroleerd en dat overheid een depopulatie-agenda heeft, en maar een enkeling hem begreep (pp. 124).

Als Esmee begint te vertellen over hoe haar omgeving reageerde op haar ontwakingsproces, wordt ze zichtbaar emotioneel. “Ik stond daar eigenlijk echt helemaal alleen. Mijn man was erg kritisch. Hij kon de dingen die ik zei gewoon niet geloven. We hebben daar echt struggles over gehad.” Ze biecht op dat ze denkt dat haar relatie van veertig jaar gestrand zou zijn als haar man niet uiteindelijk ‘het licht’ had gezien. Bij Merel zorgde haar nieuwe ideeën over vaccinaties en het delen ervan voor forse sociale opschudding. Toen ze tijdens een wandeling met Jim, een vriend die ze al acht jaar kent, vertelt dat ze niet gevaccineerd is, schrikt ze van zijn reactie: “Echt de afkeur in zijn gezicht. De gruwel. Hij werd zo boos dat ik me niet had gevaccineerd.” Daar bleef het niet bij. “Ik ben iedereen

verloren.” Het doet haar nog steeds pijn om over te praten, want haar vrienden van ruim dertig jaar verklaarden haar voor psychotisch en verbroken contact.

Simon en Martine ervoeren daarentegen eigenlijk niet zulke heftige responses en veranderingen. Beiden geven aan al lang bekend te staan in hun omgeving als andersdenkenden en ‘misschien een beetje vreemd’. Dit concretiseert het voorbeeld van Ayten et al. (2019) over sociale worstelingen die kunnen ontstaan bij bekeringen, ditmaal in een complotsetting. De data laten zien dat de mate van verankering van geloofssystemen in bestaande sociale omgevingen aantoonbare invloed heeft op de mate van sociale worsteling.

Deze paragraaf laat zien dat een ontwaking en een veranderend realiteitsbegrip beweging op veel verschillende sociale dimensies teweegbrengt. Sociale identiteit staat onder druk en vormt een strijdtoneel, waarbij er door cognitieve verandering ook een heronderhandeling van interpersoonlijke relaties geforceerd wordt. Hoe deze onderhandeling verloopt over de lange termijn, wordt behandeld in de volgende en laatste paragraaf.

Veranderingen over de tijd heen

Uit de eerdere paragrafen is duidelijk geworden dat de respondenten zich op verschillende manieren en richting verschillende mensen actief maakten voor bewustwording. Dit gedrag sluit erg aan bij het ideaaltype ‘activist’, zoals die geïdentificeerd wordt door Harambam en Aupers (2017). Echter is gebleken dat mensen attenderen op en informeren met nieuwe kennis niet automatisch betekent dat het hen overtuigt of dat het überhaupt gewaardeerd wordt. Harambam en Aupers (2017) presenteren de drie ideaaltypes als onderscheidend. Hierbij neemt men afstand van anderen binnen het complotmilieu op basis van de stijl- en rolovertuigingen over omgang en uitingsvorm van wereldbeelden. Er vindt echter ook een interpersoonlijk proces plaats, waarin mensen door verschillende externe factoren hun rol herinrichten.

Danielle kwam vrijwel direct tot de conclusie dat ze geen behoefte had aan activisme omdat ze toch niemand bereikte, en deelde alleen haar gedachten met intimi. “Ik deelde niets met mensen die niet verder kijken dan hun neus lang is. Dat is zonde van mijn energie. Mensen luisteren toch niet. Je bent meteen een wappie.” Deze communicatieve onbereikbaarheid wordt ook door anderen benoemd. Johan vertelt hoe hij in het begin veel berichten deelde op Facebook, maar dat hij telkens negentig dagen verbannen werd. Ondanks, in zijn ogen, goed onderbouwde argumenten wilden familie en vrienden van Johan het niet ‘zien’. Op een gegeven moment legde hij zich er maar bij neer, en liet iedereen geloven wat

ze wilden. Ook Merel deelde veel: “Eerst was het op Facebook. Maar toen werd ik geblokkeerd. Toen verhuisde ik naar Twitter, maar dat hielp ook niet. Ik werd geshadowband. Dus je deelt wel, maar eigenlijk praat je tegen een muur.” Wytke en Mordechai, die los van elkaar hun verhaal doen in *Ontwijken of Ontwaken*, geven allebei aan dat ze ervoeren dat mensen bewust kozen de officiële coronalezing te volgen en de waarheid niet te willen inzien. Vragen stellen en zelf nadenken zou niet gewaardeerd worden (Scheeren et al., pp. 107, 120).

Ten tweede wordt er een morele afweging gemaakt. Esmee, die in eerste instantie actief was in haar omgeving en op Facebook, vertelt dat de vaccinaties voor haar een keerpunt markeerden. “Toen ik eenmaal wist wie er binnen mijn familie en vrienden gevaccineerd was, hield de behoefte op een gegeven moment op.” Ze geeft Reiki-cursussen, maar heeft het daar nooit over haar ideeën. “Dat is een menselijke keuze. Als ik mijn wappie-theorieën ga spuien, en er zit een gevaccineerde tussen, dan voelt die zich onveilig.” Ze wil hen niet bang maken voor iets wat ze niet meer uit hun lichaam kunnen halen. Merel vertelt dat ze zich nog altijd veel zorgen maakt als ze hoort dat iemand ‘het’ in zijn of haar bloed heeft, en die wetenschap soms maar moeilijk aankan.

De derde factor, en de meest prevalentie, is de wens om conflict te vermijden. Veel respondenten geven aan dat er op den duur afgesproken werd om het ‘er niet meer over te hebben’. Elia, die zijn vader omschrijft als een hele lieve, lieve, lieve man die ook ‘wappie’ is, legt uit dat er binnen zijn gezin de bewuste beslissing is gemaakt om politiek en andere theorieën over bijvoorbeeld vaccinaties en *chemtrails* buiten de deur te laten. Elia vergelijkt de coronaperiode met nu: “Ik praat er nu luchtig over, maar toen vond ik het heel zwaar.” Hij zag echter in dat het zijn vaders’ eigen manier van bekommering was. Ze hebben veel respect voor elkaar, en komen dichterbij elkaar als ze bijvoorbeeld samen op wandelvakantie gaan. Een voorwaarde hiervoor, vertelt Elia, is wel dat ze hun wereldbeelden opzijschuiven. Ina spreekt sinds kort haar broer weer, na bijna drie jaar geen contact. “Hij weet wat hij niet met mij moet delen. En dat vind ik heel fijn, want dan hoeven we daar geen ruzie of gedoe over te hebben.” Op deze manier vindt er strategisch zwijgen plaats, wat laat zien dat gedrag niet puur voortvloeit uit identiteit maar afhankelijk is van sociale relatie en reactie.

Deze voorbeelden laten zien hoe er van een actieve naar een passieve rol wordt verschoven, om zo verhoudingen te beschermen en conflicten te vermijden. De ideaaltypen van Harambam en Aupers (2017) zijn dus niet uitsluitend, maar eveneens te zien als een dynamisch proces. Toch zit er een keerzijde aan dit strategische zwijgen, en betekent het ook niet dat alles weer is zoals het was, voor de ontwakingen. “Het lastige is wel dat ik altijd mijn

mond moet houden bij de meeste mensen. Want mensen denken dan dat je me kent, maar dat doe je niet,” vertelt Esmee, die het continue verdedigen van haar standpunten en ideeën zat was. Deze verandering in gedrag creëert een duidelijk verschil tussen zelfidentificatie en externe identiteit (Jenkins, 2014). Merel, een echt feestbeest, vertelt hoe de feesten die vóór de coronaperiode een belangrijke rol in haar leven speelden, na corona als ‘namaak’ aanvoelden. De mensen leken plots vijanden, doordat ze haar wereldbeeld niet deelden en ze bang was voor hun woede: “Er is opeens een groot deel waar ik het nooit over kan hebben. Ik kon niet meer *flowen*.”

Respondenten geven aan dat hun verhouding met andersdenkenden in hun directe omgeving oppervlakkiger is geworden. Ina heeft weer contact met haar broer, maar dat is nog fragiel. Ze durfde hem niet te vragen mee te doen aan dit onderzoek, onzeker over zijn mogelijke reactie. Veel dingen tussen hen blijven onbesproken, maar daar heeft ze vrede mee. Yara heeft andere dingen gevonden waar ze het met haar moeder over kan hebben, emotionele kwesties en meidendingen, maar bij haar vader ligt dat anders. Ze voelt zich nog altijd vervreemd van hem, en heeft weinig hoop dat het wordt zoals het was. De vader zoals ze die vroeger kende, die haar maatje was, bestaat alleen nog in haar herinneringen. Ze vindt het moeilijk om over deze relatietransformatie te denken, en ziet hem maar zelden.

Merel vertelt dat de breuk met haar oude vrienden haar blijvend geschaad heeft. Ze was huiverig voor het interview, doordat ze vaak ervaren heeft dat praten over alternatieve waarheden eindigt in ruzie. Zelfs nu ze omringd is met ‘wappies’ in een nieuw land is ze nog altijd bang om zich te verspreken en het weer te ‘verkloten’.

Zo kan er dus gesproken worden van een potentieel ingrijpend, transformatief karakter bij ontwaken tot een ander wereldbeeld. Doordat mensen om verschillende redenen hun gedrag aanpassen in verhouding tot hun omgeving, zorgt dit voor een verschil in wat men denkt en wat men doet en zegt. Daarbij kunnen relaties oppervlakkiger worden of functioneel, in vergelijking met voor de ontwaking, doordat inhoudelijke thema’s over (geo)politiek, gezondheidszorg en meer niet besproken worden.

Conclusie

Met dit onderzoek is onderzocht wat de impact van ontwaken tot alternatieve waarheden is op de sociale identiteit en verhoudingen van zowel alternatieve waarheidszoekers als hun naasten. Hiermee laat de scriptie zien wat voor effecten alternatieve waarheden kunnen hebben, wanneer ze worden benaderd en begrepen als betekenisvolle sociale praktijken in plaats van voornamelijk als epistemologische tekortkomingen, een benadering waarvoor Saglam (2024) pleit. Zo tracht het uiteindelijk een antwoord te geven op de centrale vraag: *Wat betekent ontwaken tot en geloven in alternatieve waarheden voor de sociale identiteit en verhoudingen van de alternatieve waarheidszoeker en diens naaste relaties en omgeving?*

Allereerst blijkt dat de context belangrijk is voor het proces van ontwaken tot alternatieve waarheden. In dit geval is de coronaperiode een essentiële gebeurtenis geweest die een zekere overgang heeft ingeleid, waarin mensen geconfronteerd zijn met elementen die geleid hebben tot ingrijpende herzieningen van hoe iemand kijkt naar de wereld, de overheid en naar anderen. Veel respondenten omschrijven zichzelf als kritisch ingesteld, wat ertoe heeft geleid dat men ‘eigen onderzoek’ is gaan doen en waarmee een heroriëntatie van waarheid en identiteit in gang is gezet. Dit sluit aan bij DeGloma (2010), die een ontwakingsproces ziet als het inzicht dat oude realiteitsbegrippen niet langer standhouden. Dit kan veroorzaakt worden door een plotse, visioenachtige gebeurtenis zoals de livestreamervaring van Merel, of door een opeenstapeling van argumenten, verzameld door onderzoek en ervaringen, die tragsgewijs leiden tot het wankelen en uiteindelijk omvallen van het oude realiteitsbegrip. Dit proces van ontwaken leidt niet alleen tot een cognitieve verandering waarin waarheid anders wordt gewaardeerd, maar ook tot een identiteitsverschuiving, waarin men zichzelf sociaal herpositioneert ten opzichte van de reguliere, volgzaamere meerderheid. Identiteit wordt zo relationeel bepaald, in verhouding tot een afgebakende ‘ander’, die in dit geval een vaccinatie neemt, mainstream media volgt en gelooft en (nog) niet ‘wakker’ is.

Verder leiden deze ontwakingen veelal tot het aannemen van een activistische rol zoals Harambam en Aupers (2017) deze identificeren, doordat mensen een noodzaak voelden om hun bevindingen te delen, vaak om anderen te waarschuwen voor de potentiële gevaren van vaccinaties.

Ten tweede is gebleken dat ontwakingsproces tot alternatieve waarheden en het actief uitdragen ervan vaak samengaat met het vormen van nieuwe sociale contacten, waarbij er collectieve identificatie plaatsvindt. Deze wordt gevormd door ervaren gelijkenissen, zoals het

gedeelde geloof in alternatieve waarheden, afkeer voor maatregelen en ‘wakker’ zijn. Dit draagt bij aan het bevestigen en verstevigen van de nieuwe identiteit, voortkomend uit een gevoel van gelijkgestemdheid en *ingroup*, door externe erkenning en herkenning (Biddlestone et al., 2021; Phadke et al., 2021; Jenkins, 2014).

Tegelijkertijd blijkt dat deze collectieve identificatie niet blijvend of diepgaand hoeft te zijn, ook al wekt de gedeelde identiteit voor zowel de eigen groep als voor buitenstaanders de indruk van eensgezindheid. Frens et al. (2023) verklaren het uiteenlopende karakter van de anti-corona protesten aan de hand van *empty signifiers*, die uitleggen hoe mensen zelf invulling kunnen geven aan een gedeeld, maar onduidelijk gedefinieerd gevoel van ongenoegen. Op deze manier kunnen weinig concrete begrippen, zoals ‘wakker’ of ‘vrijheid’, mensen met uiteenlopende achtergronden en gedachten samenbrengen. Deze openheid maakt het mogelijk dat een diverse groep zich kan verbinden rond een gedeeld gevoel van ongenoegen, zonder dat er sprake is van een afgebakende ideologie.

Uit dit onderzoek blijkt dan ook dat voor sommige respondenten het gevoel van verbinding tijdelijk of situationeel van aard was. Simon zag in deze nieuwe groep op een manier hetzelfde kwaad als waar het kritiek op had, een dogmatische instelling, en nam na een tijd weer afstand. Ruben benoemt dat zijn ‘wappie-zijn’ beperkt is gebleven tot de coronaperiode, waarmee hij een voorbeeld vormt voor de tijdelijkheid van deze vorm van ontwaken. Dit benadrukt nogmaals het voortdurend veranderlijke karakter van identiteit, doordat er gedistantieerd wordt van de ‘nieuwe’ groep en het individu zichzelf opnieuw oriënteert.

Ten derde laat het onderzoek zien dat alternatieve waarheden niet beperkt blijven tot individuele, cognitieve ervaringen, maar dat het betekenisvolle sociale praktijken zijn die effecten creëren door interactie met de omgeving. De veranderingen worden geïnterpreteerd door naasten vanuit hun eigen perspectieven. Zo blijkt dat de activistische aard niet altijd zorgt voor overtuiging en acceptatie, maar juist voor frustratie en spanning. Respondenten voelden zich genoodzaakt om energie te steken in hen aanleveren van tegenargumenten. Anderen werden geconfronteerd met beslissingen die ze anders nooit zouden hoeven maken, zoals het distantiëren van familieleden vanwege zakelijke overwegingen of het aanpassen van een testament. Ayten et al. (2019) laten met hun onderzoek zien dat bekeringen gepaard gaan met sociale worstelingen, doordat de bestaande omgeving niet automatisch mee verandert en veranderingen in gedrag en geloof accepteert. Dit is ook te zien bij ontwaken tot alternatieve waarheden, of complottheorieën. Respondenten geven aan eenzaamheid te

hebben ervaren, evenals heftige reacties voortkomend uit ongeloof en onbegrip bij oude vrienden. De sociale context die voorheen als vanzelfsprekend werd beschouwd kwam onder druk te staan. Uiteindelijk leidt dit tot een spanningsveld waarin het verschil in wereldbeelden zelfs kan leiden tot vergaande vervreemding en contactbreuken. Daarmee staat de identiteit onder druk, door een spanning tussen individuele overtuiging en daarmee veroorzaakte sociale afstandelijkheid, en heeft de nieuwe overtuiging naast persoonlijke ook sociale consequenties.

Tot slot laat het onderzoek zien, net zoals Jenkins (2014) beargumenteert, dat identiteit en gedrag onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, en continue gevormd en hervormd worden door interactie met anderen. De ideaaltypen van Harambam en Aupers (2017) kunnen ook binnen een dynamisch, interpersoonlijk proces gezien worden, waarin ze afhankelijk zijn van context en moment. Over de tijd merkten respondenten dat hun behoefte om activistisch te zijn afnam, om meerdere redenen. Allereerst bleken mensen niet ontvankelijk te zijn voor de bewijzen die ze aandroegen, en werd het hun op sociale media moeilijk gemaakt om anderen te bereiken. Ten tweede ontstonden er morele bezwaren, nadat duidelijk werd dat mensen de vaccinaties hadden genomen en negatieve informatie hen mogelijk zou beangstigen. Ten derde wordt er uit een verlangen om conflict en strijd te voorkomen een vorm van strategisch zwijgen toegepast. Dit doen respondenten uit zichzelf, of nadat er onderling bewust is afgesproken politiek en andere theorieën in de ban te doen. Zo verschuiven stijl- of rolinterpretaties van activistisch naar teruggetrokken. Deze (onuitgesproken) overeenkomst om het over bepaalde zaken niet te hebben kan gepaard gaan met een verlies van eigenheid. Respondenten geven aan dat relaties oppervlakkiger zijn geworden, en dat men het gevoel heeft niet volledig zichzelf te kunnen zijn. Dit laat een breuk zien tussen zelfidentificatie, hoe iemand zichzelf ziet, en de externe identiteit, hoe iemand gezien wordt door anderen (Jenkins, 2014).

In conclusie betekent ontwaken tot alternatieve waarheden een ingrijpend sociaal proces, waarbij mensen op uiteenlopende manieren zichzelf en anderen anders gaan begrijpen en waarin relaties ontstaan, verdwijnen en veranderen. Complottheorieën enkel begrijpen en beoordelen als epistemologische fenomenen is dan ook te beperkt. De sociale effecten zijn voor velen immers zeer reëel. De impact op identiteit, sociaal begrip en gevoel is dynamisch, en kan zowel tijdelijk als blijvend van aard zijn. De inzichten die voortkomen uit deze scriptie dragen hiermee bij aan het begrip van complottheorieën ingebed in sociaal leven, als

praktijken, die betekenisvolle effecten produceren die zowel kunnen schuren als kunnen verrijken.

Discussie

Dit onderzoek kent een aantal beperkingen. Door de korte tijd en de beperkte middelen waarmee het is uitgevoerd, geeft het een beperkte weergave van de wereld van alternatieve waarheidszoekers. Zoals eerder benoemd is het Nederlandse complotmilieu divers en breed, en valt er niet te spreken over één groep. Er kan dan ook niet echt gesproken worden van generalisatie, door het kwalitatieve karakter van dit onderzoek. Een kwantitatief vervolgonderzoek zou dan ook een waardevolle aanvulling zijn op dit onderzoek, dat alternatieve waarheden als sociale praktijken benadert en onderzoekt wat de effecten ervan zijn in een geleefde setting. Door een kwantitatieve benadering kan op grotere schaal, op basis van thema's die in dit onderzoek naar voren zijn gekomen, gemeten worden hoe alternatieve waarheden als sociale praktijken impact hebben op identiteit en omgeving. Op deze manier wordt er een beter beeld van de huidige aanwezigheid van alternatieve waarheden in Nederland gecreëerd, evenals de effecten die ze wel of niet veroorzaken.

Ook is er in dit onderzoek een bescheiden analogie gemaakt tussen het proces van een religieuze bekering en het ontwaken tot alternatieve waarheden. Deze vergelijking is voornamelijk gebruikt om de sociale dimensie van het proces van ontwaken te begrijpen, waarmee is gebleken dat bij beide processen bijvoorbeeld sprake is van sociale worsteling en identitaire heroriëntatie. De keuze om deze analogie niet centraal te stellen, maar meer als ondersteunende context te gebruiken, is gemaakt om de focus op van alternatieve waarheidszoekers en hun naasten te houden. Hoewel bijvoorbeeld Wood de sociale ervaringen en Douglas (2018) een vergelijking hebben gemaakt met religie vanuit een voornamelijk psychologisch perspectief, zien ze, verwant aan Frens et al. (2023), dat aanwijsbare sociale rituelen en cohesie minder vanzelfsprekend zijn bij complottheorieën. Een vervolgonderzoek zou dan ook verder kunnen gaan met het vergelijken van ontwaken tot complottheorieën en bekeringen. Door deze vergelijking centraal te stellen kan explicieter en ruimer aandacht worden gegeven aan de geleefde overeenkomsten en verschillen tussen 'wakker' zijn en meer traditionele vormen van geloof.

Dit onderzoek heeft voornamelijk de coronaperiode benaderd als context en startpunt om te onderzoeken wat ontwaken tot alternatieve waarheden betekent voor sociale identiteit en sociale verhoudingen. We leven echter in tijden waarin we als maatschappij voor grote uitdagingen staan. Vervolgonderzoek zou kunnen kijken of vergelijkbare sociale processen optreden bij andere (toekomstige) maatschappelijke crisissen, zoals migratie, woning of

klimaat. Er zou onderzocht kunnen worden of het mechanisme van ‘ontwaken’ uniek is voor de context van corona, of dat het ook voorkomt in andere contexten.

Daarnaast heeft het onderzoek zich, voornamelijk vanwege toegangsredenen, beperkt tot een Nederlandse doelgroep. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op andere groepen, zoals arbeidsmigranten, om te kijken of culturele achtergrond en een andere verhouding tot instituties invloed heeft op het proces van ontwaken, en of dit de mate van invloed op sociale identiteit en sociale verhoudingen verandert.

Met dit onderzoek is tot slot een poging gedaan om de dagelijkse sociale werkelijkheid binnen het debat over complotdenkers of alternatieve waarheidszoekers meer in beeld te brengen. Het is duidelijk geworden dat alternatieve waarheidszoekers het gevoel hebben weggezet of gediskwalificeerd te worden als ‘wappie’, en dat gesprekken waarin waarheids- en wereldverschillen aanwezig zijn als moeilijk of niet mogelijk worden ervaren. Tegelijkertijd ervaren mensen die te maken hebben met alternatieve waarheidszoekers eenzelfde ervaring, waarin ze het idee hebben dat hun ‘wakkere’ naasten niet meer openstaan voor wat zij te zeggen hebben en in een andere wereld leven. Respondenten benadrukken vaak het belang van, en eigenlijk de hoop op, een open en zelfkritische blik bij hun medemens. In maatschappelijk en politiek gepolariseerde tijden moet dit vanuit beide kanten komen. Zoals Simon vertelde, zag hij ook een stelligheid onder ‘wakkeren’, die daarmee hetzelfde gedrag vertoonden als de mensen waar ze kritiek op hadden. Mijn boodschap is dan ook om op zoek te gaan naar waar onvrede en kritiek bij de medemens vandaan komt, zonder direct vast te blijven zitten in de misschien vreemde verpakking waarin deze gepresenteerd wordt, en scheidt persoon en politiek. Maak verschillen niet te groot en allesoverheersend. Zoek het gesprek op en wees lief voor elkaar. Uiteindelijk moeten we het samen doen.

Bronnenlijst

- Ayten, A., Kılınçer, H., Ulu, N., Esendir, N. İ., & Albayrak, H. (2019). Formation and consequences of the conversion process: A qualitative study of adult converts. *Ilahiyat Studies*, 10(2), 141-181.
- Baudoin, J., Baudoin, C., & Baudoin, J. (2023). *Het negengangenmenu: E-mailcorrespondentie over complotdenken en corona*. Jorisbeton.
- Biddlestone, M., Green, R., Cichocka, A., Sutton, R., & Douglas, K. (2021). Conspiracy beliefs and the individual, relational, and collective selves. *Social and Personality Psychology Compass*, 15(10), e12639.
- Brandsma, B., & Rijnja, G. (2021, maart 23). 'Luisteren is een fantastisch middel om te depolariseren'. Sociale Stabiliteit. Geraadpleegd op 26 februari 2025, van <https://www.socialestabiliteit.nl/praktijkverhalen/luisteren-is-een-fantastisch-middel-om-te-depolariseren>
- Boeije, H. R. (2009). Analysis in qualitative research. Sage Publications Ltd.
- DeGloma, T. (2010). Awakenings: Autobiography, memory, and the social logic of personal discovery. In *Sociological Forum* (Vol. 25, No. 3, pp. 519-540). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd.
- De Wildt, L., & Aupers, S. (2024). Participatory conspiracy culture: Believing, doubting and playing with conspiracy theories on reddit. *Convergence*, 30(1), 329–346.
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political Psychology*, 40, 3–35.
- Drażkiewicz, E., & Harambam, J. (2024). *What to do about conspiracy theories?: Academic entanglements in conflicts over truths*. Taylor & Francis.
- Frens, I., van Buuren, J., & Bakker, E. (2023). Rallying around empty signifiers. *Perspectives on Terrorism*, 17(2), 60–73.
- Harambam, J. (2021). Against modernist illusions: Why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 104–122.

- Harambam, J. (2017). De/politisering van de waarheid: Complottheorieën, alternatieve feiten en nepnieuws in het tijdperk van de postwaarheid. *Sociologie*, 13(1), 73–92.
- Harambam, J. (2022). Een (on) gelukkig huwelijk?: Over de verrassende versmelting van spiritualiteit en complottheorieën. *Tijdschrift Over Cultuur & Criminaliteit*, 12(2), 72–80.
- Harambam, J., & Aupers, S. (2017). ‘I am not a conspiracy theorist’: Relational identifications in the dutch conspiracy milieu. *Cultural Sociology*, 11(1), 113–129.
- Jenkins, R. (2014). *Social identity*. Routledge.
- Kilbourne, B., & Richardson, J. T. (1989). Paradigm conflict, types of conversion, and conversion theories. *Sociological Analysis*, 50(1), 1–21.
- Kravel-Tovi, M. (2023). Making a difference: The political life of religious conversion. *Annual Review of Anthropology*, 52(1), 19–37.
- Melville, A., & Hincks, D. (2016). Conducting sensitive interviews: A review of reflections. *Law and Method*, 1(1), 1–26.
- Moskalenko, S., Burton, B. S., Fernández-Garayzábal González, J., & Bloom, M. M. (2023). Secondhand conspiracy theories: The social, emotional and political tolls on loved ones of QAnon followers. *Democracy and Security*, 19(3), 231–250.
- Phadke, S., Samory, M., & Mitra, T. (2021). What makes people join conspiracy communities? role of social factors in conspiracy engagement. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 4(CSCW3), 1–30.
- Rekker, R., & Harteveld, E. (2022). Understanding factual belief polarization: The role of trust, political sophistication, and affective polarization. *Acta Politica*, , 1.
- Saglam, E. (2024). Conspiracy theories as productive practices: Toward a theory of conspiratorial style, agency, and politics. *Annual Review of Anthropology*, 53
- Scheeren, M., Schene, K., & Toonen, P. (2022). *Ontwijken of ontwaken: Verhalen van mensen die bereid waren de consequenties te dragen toen hun bewustzijn over de werkelijkheid veranderde*. Paris Books.
- Simons, M. (2022). Een genealogie van het wetenschappelijk onderzoek naar complottheorieën. *Tijdschrift Over Cultuur & Criminaliteit*, 12(2), 20–39.

- Snook, D. W., Williams, M. J., & Horgan, J. G. (2019). Issues in the sociology and psychology of religious conversion. *Pastoral Psychology*, 68, 223–240.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2022, 29 december). *Driekwart van de Nederlanders denkt dat polarisatie toeneemt*. <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2022/12/29/ergernis-over-harde-toon-en-extreme-uitingen-in-politieke-en-publieke-debat>
- Van Gool, R., & Van de Ven, C. (2020, september 14). *Wij zijn het nieuwe nieuws*. De Groene Amsterdammer. <https://www.groene.nl/artikel/wij-zijn-het-nieuwe-nieuws>
- Van Prooijen, J.-W. (2022). *Complottheorieën als vermoeden van onrechtvaardige overheid*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Van Stokkom, B. A. M. (2022). *Het Nederlandse complotdenkersmilieu. Een verwrongen analyse*. Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit, 12(2), 91-100. <https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002007>
- Walter, M. (2024). *Ik wil gewoon mijn moeder terug: Hoe we elkaar kwijtraakten door polarisatie*. Atlas Contact.
- Warner, B. R., Colaner, C. W., & Park, J. (2021). Political difference and polarization in the family: The role of (non) accommodating communication for navigating identity differences. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38(2), 564–585.
- Wood, M., & Douglas, K. (2018). Are conspiracy theories a surrogate for god? *Handbook of conspiracy theory and contemporary religion* (pp. 87–105). Brill.

Appendix

Topiclijst

Topiclijst	
• Ontwaking	- vroeger
• Ervaring coronaperiode	
• Reactie omgeving	
- Persoonlijk	Ander naar persoon werken?
- Werk	
• Deuren	
• Leven met kennis (nu)	
• Invloed keuzeproces	
• Toekomst	↓ dagelijkse leven.
Relaties - sociale leven	
- woorden impact	
- Geluk of gelijk?	
- Waarom zij niet?	
- Ben je er open over?	
- Peter.	

Privacy en ethiek checklist

CHECKLIST ETHICAL AND PRIVACY ASPECTS OF RESEARCH

INSTRUCTION

This checklist should be completed for every research study that is conducted at the Department of Public Administration and Sociology (DPAS). This checklist should be completed *before* commencing with data collection or approaching participants. Students can complete this checklist with help of their supervisor.

This checklist is a mandatory part of the empirical master's thesis and has to be uploaded along with the research proposal.

The guideline for ethical aspects of research of the Dutch Sociological Association (NSV) can be found on their website (http://www.nsv-sociologie.nl/?page_id=17). If you have doubts about ethical or privacy aspects of your research study, discuss and resolve the matter with your EUR supervisor. If needed and if advised to do so by your supervisor, you can also consult Dr. Bonnie French, coordinator of the Sociology Master's Thesis program.

PART I: GENERAL INFORMATION

Project title: De impact van complotdenken op sociale verhoudingen

Name, email of student: Nick Kluyskens – 738043nk@student.eur.nl

Name, email of supervisor: Freek de Haan – f.dehaan@essb.eur.nl

Start date and duration: 14 april tot en met 22 juni

Is the research study conducted within DPAS **YES** - NO

If 'NO': at or for what institute or organization will the study be conducted? (e.g. internship organization)

PART II: HUMAN SUBJECTS

Does your research involve human participants. **YES** - NO

If 'NO': skip to part V.

If 'YES': does the study involve medical or physical research? YES - **NO**

Research that falls under the Medical Research Involving Human Subjects Act ([WMO](#)) must first be submitted to [an accredited medical research ethics committee](#) or the Central Committee on Research Involving Human Subjects ([CCMO](#)).

Does your research involve field observations without manipulations that will not involve identification of participants. YES - NO

If 'YES': skip to part IV.

Research involving completely anonymous data files (secondary data that has been anonymized by someone else). YES - NO

If 'YES': skip to part IV.

PART III: PARTICIPANTS

Will information about the nature of the study and about what participants can expect during the study be withheld from them? YES - NO

Will any of the participants not be asked for verbal or written 'informed consent,' whereby they agree to participate in the study? YES - NO

Will information about the possibility to discontinue the participation at any time be withheld from participants? YES - NO

Will the study involve actively deceiving the participants? YES - NO

Note: almost all research studies involve some kind of deception of participants. Try to think about what types of deception are ethical or non-ethical (e.g. purpose of the study is not told, coercion is exerted on participants, giving participants the feeling that they harm other people by making certain decisions, etc.).

Does the study involve the risk of causing psychological stress or negative emotions beyond those normally encountered by participants? YES - NO

Will information be collected about special categories of data, as defined by the GDPR (e.g. racial or ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, trade union membership, genetic data, biometric data for the purpose of uniquely identifying a person, data concerning mental or physical health, data concerning a person's sex life or sexual orientation)? YES - NO

Will the study involve the participation of minors (<18 years old) or other groups that cannot give consent? YES - NO

Is the health and/or safety of participants at risk during the study? YES - NO

Can participants be identified by the study results or can the confidentiality of the participants' identity not be ensured? YES - NO

Are there any other possible ethical issues with regard to this study? YES - NO

If you have answered 'YES' to any of the previous questions, please indicate below why this issue is unavoidable in this study.

Dit onderzoek kijkt naar nieuwe en veranderde sociale verhoudingen als gevolg van bekering tot complottheorieën. Hierbij worden complotdenkers en naasten gevraagd om te reflecteren op wat de verandering in geloofsovertuigingen voor hen betekent. Dit betekent het delen van persoonlijke verhalen die ook negatief kunnen zijn, wanneer sociale relaties verstoord zijn geraakt door de nieuwe opvattingen. Juist deze dynamieken in kaart brengen is het doel van dit onderzoek, en daarom noodzakelijk.

What safeguards are taken to relieve possible adverse consequences of these issues (e.g., informing participants about the study afterwards, extra safety regulations, etc.).

Ten eerste zal alles geanonimiseerd zijn, zodat er geen sprake kan zijn van het uitlekken van gevoelens of ideeën waarvan de respondent liever niet heeft dat die naar buiten komen.

Daarnaast zal er door middel van informed consent verzekerd worden dat deelname anoniem en vrijwillig is, zodat op elk gewenst moment gestopt kan worden of een vraag niet beantwoord hoeft te worden. Om emotionele stress te voorkomen zullen interviews en focusgroepen plaatsvinden op vooraf afgesproken plekken die voor de respondent(en) gezien worden als comfortabel en veilig.

Are there any unintended circumstances in the study that can cause harm or have negative (emotional) consequences to the participants? Indicate what possible circumstances this could be.

De focusgroepen kunnen een gelegenheid vormen voor onverwachte ontwikkelingen, doordat hier sprake zal zijn van een groepsdynamiek waarin mensen in gesprek gaan over de veranderingen binnen hun sociale netwerk. Emoties kunnen hoog oplopen wanneer de discussie ontspoord in een conflict met over en weer verwijten maken. Daarom is de rol van de moderator belangrijk, om het gesprek constructief te houden, spanningen te erkennen en te herkennen of er een pauze moet worden gehouden of het gesprek geheel afgebroken moet worden.

Please attach your informed consent form in Appendix I, if applicable.

Continue to part IV.

PART IV: SAMPLE

Where will you collect or obtain your data?

Data zal worden verkregen door middel van bestaande bronnen, interviews, focusgroepen en indien mogelijk observatie. Dit vindt plaats onder de Nederlandse bevolking. Interviews vinden bij voorkeur in het echt plaats maar kunnen ook via Zoom afgenomen worden wanneer de situatie niets anders toelaat.

What is the (anticipated) size of your sample?

Het doel is om minimaal tien interviews te doen met complotdenkers en tien interviews met naasten, om zo goed een vergelijking te kunnen maken.

Twee focusgroepen zullen gehouden worden, met een minimale samenstelling van drie personen.

What is the size of the population from which you will sample?

Het aantal mensen dat complotdenker is geworden sinds corona is mij onbekend. Maar dat is de groep.

Continue to part V.

Part V: Data storage and backup

Where and when will you store your data in the short term, after acquisition?

Opnames zullen op een telefoon worden gemaakt en zijn ook daar opgeslagen. Aantekeningen zullen in een schrift worden gemaakt. Deze zullen gedigitaliseerd worden en opgeslagen op een laptop vergrendeld met een wachtwoord.

Who is responsible for the immediate day-to-day management, storage and backup of the data arising from your research?

Alleen de onderzoeker zelf

How (frequently) will you back-up your research data for short-term data security?

Aan het einde van elke week zal de data na verwerking op een externe SSD (Samsung T7) met wachtwoord worden gezet.

In case of collecting personal data how will you anonymize the data?

Persoonsgegevens zullen gepseudonimiseerd worden, zodat omschrijvingen niet kunnen leiden tot identificatie van de werkelijke persoon. Door middel van dataminimalisatie zal er geprobeerd worden verzameling te beperken tot dat wat relevant en noodzakelijk is. Daarnaast zullen omschrijvingen van globaal blijven. Om overzicht te behouden van de pseudoniemen zal hier wel een logbestand van worden bijgehouden, die enkel op de versleutelde SSD van de onderzoek staat.

PART VI: SIGNATURE

Please note that it is your responsibility to follow the ethical guidelines in the conduct of your study. This includes providing information to participants about the study and ensuring confidentiality in storage and use of personal data. Treat participants respectfully, be on time at appointments, call participants when they have signed up for your study and fulfil promises made to participants.

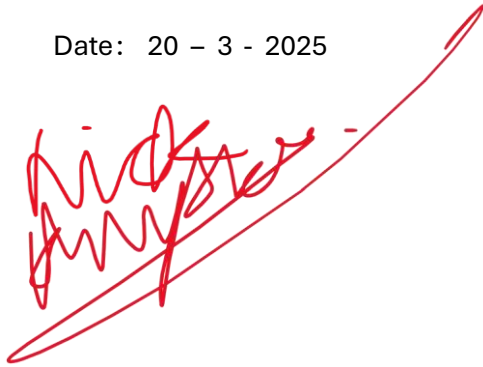
Furthermore, it is your responsibility that data are authentic, of high quality and properly stored. The principle is always that the supervisor (or strictly speaking the Erasmus University Rotterdam) remains owner of the data, and that the student should therefore hand over all data to the supervisor.

Hereby I declare that the study will be conducted in accordance with the ethical guidelines of the Department of Public Administration and Sociology at Erasmus University Rotterdam. I have answered the questions truthfully.

Name student: Nick Kluyskens

Name (EUR) supervisor: Freek de Haan

Date: 20 - 3 - 2025

A red handwritten signature, likely of the student Nick Kluyskens, written in a cursive style. The signature is written in red ink and is positioned below the date '20 - 3 - 2025'.A black handwritten signature, likely of the supervisor Freek de Haan, written in a cursive style. The signature is written in black ink and is positioned below the name 'Freek de Haan'.

Date: 21- 3- 2025